The Rationalist in Dr. B. R. Ambedkar :

The Legacy of Social Policy in India

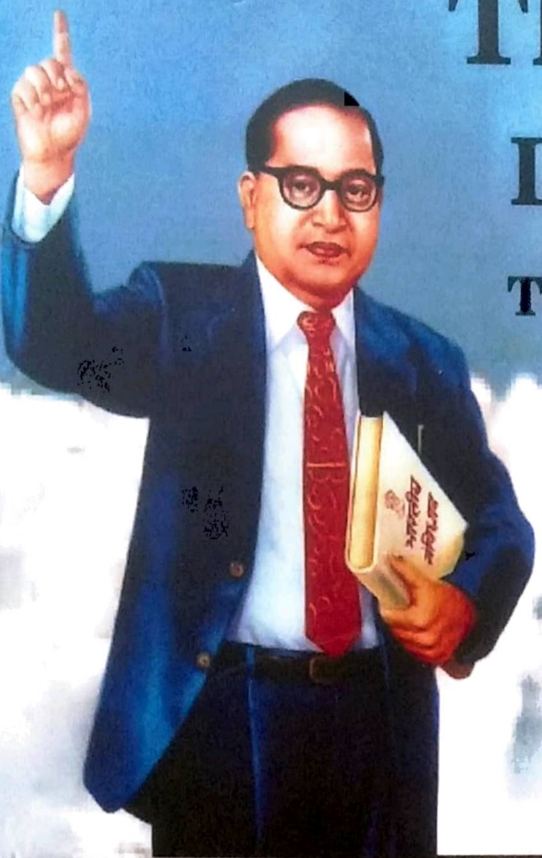

Professor Aftab Anwar Shaikh

Dr. Mukhtar Shaikh

Dr. M. Shahid Jamal Ansari

The Rationalist in Dr. B. R. Ambedkar:
The Legacy of Social Policy in India

Parab Publications
Sharing Knowledge. Shaping Future

India | UAE | Nigeria | Uzbekistan | Montenegro | Iraq |
Egypt | Thailand | Uganda | Philippines | Indonesia
www.parabpublications.com

The Rationalist in Dr. B. R. Ambedkar: The Legacy of Social Policy in India

Editors:

Professor Shaikh Aftab Anwar
(M. Com, MBA, Ph.D.),
Principal of Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune -411001(MS)

Dr. Mukhtar Shaikh
M.A. (Political Science) NET, SET, MBA, PhD
Assistant Professor
Department of Political Science at Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune

Dr. M. Shahid Jamal Ansari
M.A. (Economics), NET, Ph.D
Assistant Professor and Head
Department of Economics at Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune

Copyright 2023 by Professor Shaikh Aftab Anwar, Dr. Mukhtar Shaikh and Dr. M. Shahid Jamal Ansari

First Impression: November 2023

The Rationalist in Dr. B. R. Ambedkar: The Legacy of Social Policy in India

ISBN: 978-81-19585-79-3

Rs. 1000/- ($80)

No part of the book may be printed, copied, stored, retrieved, duplicated and reproduced in any form without the written permission of the editor/publisher.

DISCLAIMER

Information contained in this book has been published by Parab Publications and has been obtained by the editors from sources believed to be reliable and correct to the best of their knowledge. The author is solely responsible for the contents of the articles compiled in this book. Responsibility of authenticity of the work or the concepts/views presented by the author through this book shall lie with the author and the publisher & the editors have no role or claim or any responsibility in this regard. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such error to the author to avoid discrepancies in future.

Published by:
Parab Publications

Table of Contents

Foreword	IV - V
Preface	VI
Acknowledgement	VII
About the Editors	VIII - IX
Table of Contents	X- XIII

Title of Chapters	Page No.
INDUSTRIALIZATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT:DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION FOR A STRONG INDIA *Prof. Dr. Aftab Anwar Shaikh*	1 – 5
DR. B. R. AMBEDKAR & MINORITY RIGHTS *Dr. Prof. Satish Arjun Bhosale*	6 – 9
DR. B. R. AMBEDKAR AND SOCIAL SECTOR *Dr. Ajinkya Sudhir Deshpande*	10 – 12
RELEVANCE OF DR. AMBEDKAR'S VIEWS IN MODERN INDIA *Dr. Himanshu Yadav*	13 – 18
SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL THOUGHTS OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR *Dr. Dadarao Yashwant Ingle*	19 – 21
DR. B. R. AMBEDKAR AND SOCIAL JUSTICE *Mr. Bagwan Ajas Mahimud*	22 – 29

AMBEDKAR'S PERSPECTIVE ON PEOPLE-CENTERED DEVELOPMENT 30 – 38

Dr. Shilly John

DR. B. R. AMBEDKAR: PIONEER OF DEVELOPMENT ECONOMICS 39 – 43

Dr. M. Shahid Jamal Ansari

DR. AMBEDKAR'S CONTRIBUTION IN MAKING OF CONSTITUTION OF INDIA 44 – 50

Dr. Nirlay R. Petkar

DR. B.R. AMBEDKAR'S PIVOTAL CONTRIBUTION IN THE FORMATION OF THE INDIAN CONSTITUTION 51 – 58

Dr. Mukhtar Shaikh

THE VISION OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR ON THE USAGE OF WATER 59 – 62

Amardeep Gurme and Dr. Korpakwad Eknath

DR BHIMRAO AMBEDKAR- A VISIONARY FEMINIST 63 – 68

Dr. Ashwini Surendra Daware

DR BABASAHEB AMBEDKAR'S THOUGHTS ON WOMEN EMPOWERMENT 69 – 72

Sonali Badhe-Kadam

DR. B.R. AMBEDKAR'S MULTIFACETED CONTRIBUTIONS TO INDIAN SOCIETY: EMPOWERMENT OF WOMEN AND DALITS 73 – 76

Dr. Gulab Pathan

DR. B. R. AMBEDKAR'S CONTRIBUTIONS TO INDIAN CONSTITUTION – MAKING 77 – 81

Dr. Hemlata Namdev Kavare

DR. B. R. AMBEDKAR'S VIEWS ON DEMOCRATIC SOCIALISM 82 – 87

Dr. Ahmad Shamshad

A STUDY OF DR BABASAHEB AMBEDKAR'S SUSTAINABLE THOUGHTS ON ECONOMICS 88 – 94

Dr. Surendra. J. Daware

DR. B. R. AMBEDKAR'S VIEWS ON DEMOCRACY

Prof. Sonali Anil Gholap 95 – 99

DR. B. R. AMBEDKAR: PIONEERING SOCIAL JUSTICE AND EQUALITY 100 – 104

Vivek Aware

CHAMPIONING SOCIAL JUSTICE: UNPACKING THE LEGACY OF DR. B.R. AMBEDKAR

Dr. Prasad V. Kulkarni 105 – 112

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य व दूरदृष्टी 113 – 117

प्रा. डॉ. इकबाल खान गफार खान

लोकशाहीतील स्थित्यंतरे: भारतीय लोकशाही दृढीकरणात डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराची आवश्यकता 118 – 129

डॉ. सत्यपाल हरिभाऊ कांबळे

डॉ.बाबांसाहेब आंबेडकरांच्या अर्थ विचारातील भारतीय शेती व विकास योजना 130 – 134

डॉ.सुरेखा रोगटे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान 135 – 137

प्रा. मनोहर नारायण मोरे

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार 138 – 140

डॉ. महेश दिलीप औटी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार 141 – 143

प्रा. गणेश बाळासाहेब मोरे

वर्तमान वैश्विक परिदृश्य में डॉ भीमराव अंबेडकर के शिक्षा दर्शन की प्रासंगिकता 144 – 150

डॉ शैलजा आनंद श्रीवास्तव

 ISBN: 978-81-19585-79-3

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार

प्रा. गणेश बाळासाहेब मोरे
कला,विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,इंदापूर, ता. इंदापूर, जिल्हा पुणे

प्रास्ताविक :

भारताने ब्रिटिश ब्रिटिश प्रभावाच्या पार्श्वभूमीतून लोकशाही शासन व्यवस्था स्वीकारली होती. लोकशाही देशांमध्ये समाज जीवनामध्ये परिवर्तन,बदल घडवायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय हे साध्य होऊ शकत नाही हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जाणून होते. बाबासाहेबांना उच्च शिक्षणाद्वारे स्वातंत्र्य,समता,बंधुता ही लोकशाही मूल्ये स्वीकारलेला स्वाभिमानी आधुनिक समाज निर्माण करायचा होता. शिक्षणाचा उपयोग त्यांनी देशाच्या सर्व समाजातील लोकांच्या प्रगतीसाठी केला. भारतामध्ये अस्तित्वात असलेल्या प्रचलित शिक्षण पद्धतीमध्ये समाजातील सर्व जाती धर्मातील लोकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली जात नव्हती. त्या विरोधात डॉ. आंबेडकरांनी बड पुकारले व समाज घटकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध व्हावी अस्पृश्य,दिन-दुबळे यांना अज्ञान आणि दारिद्र्याच्या चिखलातून बाहेर काढण्यासाठी आयुष्य खर्च केले. प्राथमिक शिक्षण,उच्च शिक्षण,स्त्रीशिक्षण आणि भारतीय राज्यघटनेतील शैक्षणिक तरतुदी या संदर्भात डॉ.आंबेडकरांनी मांडलेल्या विचारांचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून घेणार आहोत.

प्राथमिक शिक्षण विषयक विचार :

प्राथमिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण आहे व राष्ट्रीयदृष्ट्या प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण प्राथमिक शिक्षण हे देशाच्या सर्वांगीण विकासाचा पाया आहे त्यामुळे लोकांच्या इच्छेनुसार(खुशीनुसार) प्राथमिक शिक्षण न देता प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करणे आवश्यक आहे. अशी भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडली. भारतातील अंधश्रद्धा,रुढी,परंपरा,अज्ञान,दारिद्र्य यापासून तळागाळातील बहुजन समाजाला करावयाचे असेल तर प्राथमिक शिक्षण हे अत्यंत गरजेचे आहे. केवळ बाराखड्या शिकणे म्हणजे शिक्षण नव्हे तर मुलांची मने सुसंस्कृत करणारे दर्जेदार शिक्षण शाळांनी दिले पाहिजे. इतका प्रगल्भ विचार त्या कालखंडामध्ये खंडामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेला होता. 1927 मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती फार मंद होती या संदर्भात संताप व्यक्त करताना बाबासाहेब म्हणाले होते की, ज्या वेगाने प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती होत आहे त्याच वेगाने होत राहिली तर शिक्षणाच्या कक्षेत आणण्यासाठी मुलांना चाळीस वर्षे तर मुलींना तीनशे वर्ष लागतील. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया असल्याने त्याकडे अधिक लक्ष द्यावे असे त्यांचे मत होते. आपल्या देशातील लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही,म्हणून कायद्यान्वये सक्तीचे मोफत शिक्षण दिले जावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती. आज स्वातंत्र्यानंतर खूप प्रदीर्घ कालखंडानंतर भारत सरकारला या विचाराचे महत्त्व पटले व स्वातंत्र्यानंतर 62 वर्षांनी भारतामध्ये राईट टू एज्युकेशन 2009 हा कायदा तत्कालीन सरकारच्या माध्यमातून केला गेला. या कायद्यान्वये सहा ते 14 वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जात आहे. याचे मूळ डॉ. आंबेडकरांच्या विचारात दिसून येते आज जगातील 135 देशांनी हा अधिकार बहाल केला आहे.

उच्च शिक्षण विषयक विचार :

शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा मंत्र बाबासाहेबांनी बहुजनांना दिला. खऱ्या अर्थाने भारताचा सामाजिक,आर्थिक विकास करावयाचा असेल तर समाजातील सर्व घटकांना उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते उच्च शिक्षणाशिवाय

ISBN: 978-81-19585-79-3

लोकांची प्रगती होऊ शकत नाही. शिक्षणातून व्यक्तीला आपल्या प्रगतीच्या विकासाच्या वाटा सापडतात हे स्व अनुभवातून डॉ. आंबेडकरांना लक्षात आले होते. उच्च शिक्षणाच्या प्रसारासाठी त्यांनी ऑटोकाट प्रयत्न केले याच प्रयत्नचा भाग म्हणजे सर्वसामान्यांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी 1945 मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली व या संस्थेच्या वतीने मुंबईत सिद्धार्थ महाविद्यालय सुरू केले. मराठवाडा हा तत्कालीन हैदराबाद संस्थानात येत होता. या ठिकाणी फक्त हैदराबाद मध्येच उच्च शिक्षणाची सुविधा होती ही उणीव भरून काढण्यासाठी 1950 मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. तसेच 1956 मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ विधीमहाविद्यालय सुरू केले शिक्षणाने ज्ञान संपादन केल्याने माणूस किती उच्च दर्जापर्यंत जाऊ शकतो याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हेच होते.ज्ञानदानाचे कार्य करणारे प्राध्यापक कसे असावेत याबाबतही डॉ. आंबेडकरांनी विचार व्यक्त केले आहेत. प्राध्यापक हा शिक्षण प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण घटक असल्याने शिक्षकांनी अद्ययावत असावे तरच उत्तम नागरिक घडू शकतात. प्राध्यापकांनी अध्ययन, अध्यापनाच्या कार्याला इतके वाहून घ्यावे की आपल्या घराकडे बघायला त्यांना जास्त वेळ मिळाला नाही पाहिजे.

स्त्री शिक्षण विषयक विचार :

समाज परिवर्तनाची प्रक्रिया शिक्षणाशिवाय पूर्ण होणार नाही व स्त्रिया मुली या समाजातील महत्त्वपूर्ण घटक असल्याने डॉ. आंबेडकरांनी मुलांबरोबरच मुलींच्या शिक्षणाचा आग्रह धरला. 1927 ला महाड येथे मनुस्मृती हा ग्रंथ जाळला. त्यावेळी स्त्रियांना उद्देशून, मुलींना शिक्षण द्या, ज्ञान विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. मुली शिकल्या तरच भावी पिढी चांगली निर्माण होईल हे जाणून आंबेडकरांनी विविध परिषदा घेऊन स्त्रियांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले डॉ. आंबेडकर हे विद्यार्थी दशेपासूनच स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. हे कोलंबिया विद्यापीठात शिक्षण घेत असताना सुभेदार शिवनाक जमेदार यांना 1913 रोजी पाठवलेल्या पत्रातून स्त्री शिक्षणाबद्दलचा उदात्त दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. समाजाचा विकास हा स्त्रियांच्या विकासावर अवलंबून असल्याने,स्त्रियांनी साक्षर झाले पाहिजे तसेच स्त्री साक्षर झाली तरच तिच्यावर होणाऱ्या अन्याय,अत्याचारापासून मुक्त होण्यास ती सज्ज होईल. आज भारतामध्ये सर्वच आघाड्यांवर महिला या पुरुषांच्या बरोबरीने दिसून येण्याचे रहस्य डॉ.आंबेडकरांच्या विचार सूत्रात दडलेले दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या भारतीय संविधानातील शैक्षणिक तरतुदी :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शैक्षणिक प्रबोधन,जागृती,शिक्षण संस्थांची स्थापना तर केलीच परंतु संविधान निर्मिती करत असताना शिक्षणासंदर्भात महत्त्वपूर्ण तरतुदी सर्व समाज घटकांना शिक्षण उपलब्ध व्हावे यासाठी केलेले आहेत.

* **कलम 21 अ** - सहा ते 14 वर्षे वयोगटातील बालकांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करून देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

* **कलम 28,1 -** नुसार राज्याच्या पैशातून चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोण तेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही.

* **कलम 29,2** - राज्याच्या खर्चातून चालवल्या जाणाऱ्या किंवा सरकारी निधीतून चालणाऱ्या शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म वंश जात भाषा या किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही

 ISBN: 978-81-19585-79-3

लोकांची प्रगती होऊ शकत नाही. शिक्षणातून व्यक्तीला आपल्या प्रगतीच्या विकासाच्या वाटा सापडतात हे स्व अनुभवातून डॉ. आंबेडकरांना लक्षात आले होते. उच्च शिक्षणाच्या प्रसारासाठी त्यांनी ऑटोकाट प्रयत्न केले याच प्रयत्नचा भाग म्हणजे सर्वसामान्यांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी 1945 मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली व या संस्थेच्या वतीने मुंबईत सिद्धार्थ महाविद्यालय सुरू केले. मराठवाडा हा तत्कालीन हैदराबाद संस्थानात येत होता. या ठिकाणी फक्त हैदराबाद मध्येच उच्च शिक्षणाची सुविधा होती ही उणीव भरून काढण्यासाठी 1950 मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. तसेच 1956 मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ विधीमहाविद्यालय सुरू केले शिक्षणाने ज्ञान संपादन केल्याने माणूस किती उच्च दर्जापर्यंत जाऊ शकतो याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हेच होते.ज्ञानदानाचे कार्य करणारे प्राध्यापक कसे असावेत याबाबतही डॉ. आंबेडकरांनी विचार व्यक्त केले आहेत. प्राध्यापक हा शिक्षण प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण घटक असल्याने शिक्षकांनी अद्ययावत असावे तरच उत्तम नागरिक घडू शकतात. प्राध्यापकांनी अध्ययन, अध्यापनाच्या कार्याला इतके वाहून घ्यावे की आपल्या घराकडे बघायला त्यांना जास्त वेळ मिळाला नाही पाहिजे.

स्त्री शिक्षण विषयक विचार :

समाज परिवर्तनाची प्रक्रिया शिक्षणाशिवाय पूर्ण होणार नाही व स्त्रिया मुली या समाजातील महत्त्वपूर्ण घटक असल्याने डॉ. आंबेडकरांनी मुलांबरोबरच मुलींच्या शिक्षणाचा आग्रह धरला. 1927 ला महाड येथे मनुस्मृती हा ग्रंथ जाळला. त्यावेळी स्त्रियांना उद्देशून, मुलींना शिक्षण द्या, ज्ञान विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. मुली शिकल्या तरच भावी पिढी चांगली निर्माण होईल हे जाणून आंबेडकरांनी विविध परिषदा घेऊन स्त्रियांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले डॉ. आंबेडकर हे विद्यार्थी दशेपासूनच स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. हे कोलंबिया विद्यापीठात शिक्षण घेत असताना सुभेदार शिवनाक जमेदार यांना 1913 रोजी पाठवलेल्या पत्रातून स्त्री शिक्षणाबद्दलचा उदात्त दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. समाजाचा विकास हा स्त्रियांच्या विकासावर अवलंबून असल्याने,स्त्रियांनी साक्षर झाले पाहिजे तसेच स्त्री साक्षर झाली तरच तिच्यावर होणाऱ्या अन्याय,अत्याचारापासून मुक्त होण्यास ती सज्ज होईल. आज भारतामध्ये सर्वच आघाड्यांवर महिला या पुरुषांच्या बरोबरीने दिसून येण्याचे रहस्य डॉ.आंबेडकरांच्या विचार सूत्रात दडलेले दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या भारतीय संविधानातील शैक्षणिक तरतुदी :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शैक्षणिक प्रबोधन,जागृती,शिक्षण संस्थांची स्थापना तर केलीच परंतु संविधान निर्मिती करत असताना शिक्षणासंदर्भात महत्त्वपूर्ण तरतुदी सर्व समाज घटकांना शिक्षण उपलब्ध व्हावे यासाठी केलेले आहेत.

* **कलम 21 अ** - सहा ते 14 वर्षे वयोगटातील बालकांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करून देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

* **कलम 28,1 -** नुसार राज्याच्या पैशातून चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोण तेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही.

* **कलम 29,2** - राज्याच्या खर्चातून चालवल्या जाणाऱ्या किंवा सरकारी निधीतून चालणाऱ्या शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म वंश जात भाषा या किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही

 ISBN: 978-81-19585-79-3

* **कलम 30**,1 - धर्म किंवा भाषा या निकषा नुसार अल्पसंख्यांक असलेल्या सर्व वर्गांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा व प्रशासन चालवण्याचा अधिकार आहे

* **कलम 30, 2** - धर्मावर किंवा भाषेवर आधारलेल्या एखाद्या अल्पसंख्यांक वर्गाच्या व्यवस्थे खाली एखादी शिक्षण संस्था आहे म्हणून तिला मदत करताना राज्याला भेदभाव करता येणार नाही

* **कलम 41** - आपली आर्थिक क्षमता व सर्वसामान्य विकास लक्षात घेऊन सरकार पुढील गोष्टींची परिणामकारक तरतूद करील सर्व नागरिकांना कामाचा शिक्षणाचा अधिकार आणि बेकारी वार्तक्य आजार अपंगता यांनी पीडित अशा लोकांना आणि ज्यांचा अपराध नसताना निष्कारण हालाखीचे जीवन जगावे लागते अशा लोकांना सरकारी मदतीचा अधिकार मिळवून देणे

* **कलम 45** - ही राज्यघटना अमलात आल्यानंतर दहा वर्षाच्या आत सरकार 14 वर्षाखालील मुला मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची योजना अमलात आणण्याचा प्रयत्न करील

* **कलम 46** - समाजातील दुर्बल घटक आणि विशेषता अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या शिक्षणाची आणि त्यांच्या आर्थिक हित संबंधाची राज्य विशेष काळजी घेईल

* **कलम 51** - पालकांनी आपल्या सहा ते 14 वयोगटातील सर्व पाल्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे

* **कलम 350** - भाषिक अल्पसंख्यांक असलेल्या मुलांना शिक्षणाच्या प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेतून शिक्षणासाठी पुरेशा सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे प्रयत्न राज्याने करावेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक कार्य अभ्यासल्यानंतर आपणास असे दिसून येते की, त्यांच्या शैक्षणिक कार्याच्या माध्यमातून समाजामध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवण्यामध्ये महत्व पूर्ण योगदान आहे. त्यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळेच आज भारतीय समाज व्यवस्थेतील जातीची बंधने शिथिल झालेली दिसून येतात. त्यांनी केवळ दलितांच्या उद्धाराकडे याकडे लक्ष न देता सर्व समाजाच्या कल्याण अर्थ कार्य केले. अशा महामानवाच्या शैक्षणिक विचारांची आजही भारताला अंगीकार करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भसूची :

1. धनंजय कीर, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
2. गाठाळ एस. डॉ.आंबेडकर चळवळीचा इतिहास, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद.
3. डॉ.भा.ल.भोळे, भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
4. डॉ.बी.बी.पाटील,भारतीय शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
5. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. खंड 18 भाग 1
6. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन मुंबई खंड 18 भाग 2
7. महाराष्ट्र शासन,लोकराज्य, महामानव आपले आदर्श प्रेरणा, एप्रिल 2015

ABOUT THE EDITORS

Professor Shaikh Aftab Anwar

(M. Com, MBA, Ph.D.),

Principal of Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune -411001(MS)

Dr. Mukhtar Shaikh

M.A. (Political Science) NET, SET, MBA, PhD

Assistant Professor

Department of Political Science at Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune

Dr. M. Shahid Jamal Ansari

M.A. (Economics), NET, Ph.D

Assistant Professor and Head

Department of Economics at Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune

ISBN 978-81-19585-79-3

Parab Publications

Sharing Knowledge, Shaping Future

India | UAE | Nigeria | Malaysia | Montenegro | Iraq | Egypt | Thailand | Uganda | Philippines | Indonesia

Parab Publications || www.parabpublications.com || info@parabpublications.com

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue - 231

INDIAN CONSTITUTION'S ARTICLE 370, 35 A JAMMU & KASHMIR

Guest Editor
Dr. Somprasad Kenjale
Principal,
M. S. Kakade College, Someshwarnagar
Tal- Baramati, Dist- Pune [M.S.] India

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Executive Editor : Dr. Nilesh Adhav
Associate Editors : Prof. Narayan Rajurwar
: Dr. Jaya Kadam
: Dr. Devidas Waydande
: Dr. Pravin Tate-Deshmikh
: Dr. Sanju Jadhav

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 331

INDIAN CONSTITUTION'S ARTICLE 370, 35 A & JAMMU & KASHMIR

Guest Editor
Dr. Somprasad Kenjale
Principal,
M. S. Kakade College, Someshwarnagar
Tal- Baramati, Dist- Pune [M.S.] India.

Executive Editor
Dr. Nilesh Adhav

Associate Editors
Prof. Narayan Rajurwar
Dr. Jaya Kadam
Dr. Devidas Waydande
Dr. Pravin Tate-Deshmikh
Dr. Sanju Jadhav

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

ISSN : 2348-7143
February-2020

19INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	भारतीय राज्यघटनेची नव उदारमतवादी चौकटीत वाटचाल	डॉ. प्रकाश पवार	09
2	३७० कलम आणि जम्मू – काश्मीर	वैशाली पवार	16
3	काश्मीरलाही बरोबर घेता येईल!	डॉ. सोमप्रसाद केंजळे	19
4	३७० कलम जम्मू – काश्मीरमधील सामाजिक व राजकीय स्थिती	डॉ. राजकुमार सुरवसे	22
5	कलम – ३७० आणि ३५ अ ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	डॉ. राजकुमार रिकामे	24
6	कलम – ३७० आणि ३५ अ चा भारतीय संघराज्यवरील परिणाम	डॉ. दत्तात्रय वाबळे	28
7	कलम ३७० आणि राजकारण	डॉ. बाळासाहेब सोनवणे	33
8	कलम – ३७० आणि ३५ (अ) ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	डॉ. बी. डी. तोडकर	36
9	जम्मू – काश्मीर आणि कलम ३७० ची वास्तविकता	डॉ. बेग रेहानाआरा ईस्माइल	43
10	कलम ३७० : घटनात्मक दायित्व आणि सक्ती	डॉ. निलेश आढाव	47
11	कलम ३७० आणि जम्मू – काश्मीर व भारत सहसंबंध	डॉ. जगन्नाथ साळवे	53
12	कलम 370 पूर्वीचे आणि नंतरचे जम्मू काश्मीर	प्रा. नारायण राजूरवार	59
13	३७० कलम, ३५ (अ) आणि जम्मू – काश्मीरमधील सामाजिक परिस्थिती	डॉ. जया कदम	64
14	३७० कलम, ३५ (अ) आणि काश्मीर	डॉ. आरती आढाव	69
15	काश्मीर संस्थान विलीनीकरणाचा प्रश्न आणि कलम ३७० ची निर्मिती : एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. दत्तात्रय डुबल	72
16	कलम ३७० रद्द करण्याचा निर्णय: आवश्यकता, राजकारण आणि परिणाम.	डॉ. राहूल खरात	76
17	संविधानातील कलम ३७० रद्द करणे हे देशामध्ये विशेषत:जम्मू-काश्मीरमध्ये शांतता आणि सुव्यवस्था आणण्याच्या दृष्टीने एक उत्तम पाऊल	डॉ. गजेंद्र कढाव	82
18	कलम – ३७० ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	डॉ. दिगंबर बिरादार	85
19	भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७० रद्द : जम्मू-काश्मीरवरील परिणाम	प्रा. रोहित बोत्रे, श्री. रजनीकांत गायकवाड	88
20	कलम ३७० आणि जन सामन्यांच्या अपेक्षा	प्रा. संकेत केंजळे	91
21	३७० वे कलम आणि भारतीय लोकशाही	डॉ. विजयकुमार सोन्नर	93
22	कलम ३७० रद्द केल्याने भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम	डॉ. रेश्मा पठाण	97
23	कलम ३७० रद्द आणि जम्मू काश्मीरला विकासाची सुवर्णसंधी	प्रा. प्रियांका तांबे	100
24	अनुच्छेद ३७० व ३५ (अ) आणि काश्मीर	प्रा. सतीश उढाण, प्रा. श्रीकांत देशमुख	105
25	कलम ३७० : जम्मु काश्मीरचे स्थान	डॉ. स्मृती चौधरी	107
26	कलम ३७० आणि ३५ – अ तरतुदी आणि बदल	श्री. नागनाथ चोंबे	109
27	कलम ३७० व ३५ 'अ' ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	प्रा. गणेश मोरे	114
28	कलम ३७० आणि काश्मीर प्रश्न	प्रा. गंगाधर बनसोडे	117
29	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील भारत	प्रा. जयश्री डंके	121
30	जम्मू आणि काश्मीरचा इतिहास आणि कलम ३७०	प्रा. जोत्सना गायकवाड	124
31	कलम ३७० आणि भारताचे राजकारण	प्रा. मदन पाडवी	127

कलम ३७० व '३५ अ' ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

प्रा.गणेश बाळासाहेब मोरे
सहाय्यक प्राध्यापक
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य
महाविदयालय इंदापूर जि. पुणे
भ्रमणध्वनी क्र. ९१५८६७८१००

प्रास्ताविक:–

देशाला स्वातंत्र्य मिळुन ७२ वर्ष होत असताना संविधानातील ३७० कलम व ३५ अ पुन्हा चर्चेत येण्याचे कारण म्हणजे जम्मू– कश्मीरला भारताच्या अन्य राज्यापासून वेगळे पाडणारे भारतीय संविधानातील कलम ३७० व ३५ 'अ' रदद करण्याचा ऐतिहासिक निर्णय मोदी सरकारने घेतला तसेच संसदेच्या बहुमताने मंजूर करवुन घेतला व भारतीय जनता पक्षाच्या जाहीरनाम्यातील आजपर्यंतच्या आश्वासनांची पूर्तता करण्याचे काम सरकारच्या माध्यमातुन घेतले गेले. साहजिकच याचे पडसाद भारताबरोबरच पाकिस्तान व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उमटताना पाहायला मिळाले.

कलम ३७० इतिहास :–

ब्रिटिश गव्हर्नर लॉर्ड माउंट बॅटन यांच्या फाळणीच्या योजनेनुसार १८ जुलै १९४७ रोजी भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटने त्यातील प्रमुख तरतुदी अशा होत्या की, १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारतातील ब्रिटिशांची सत्ता संपुष्टात येईल व भारत आणि पाकिस्तान अशी दोन स्वतंत्र राष्ट्रे निर्माण होतील, तसेच या संस्थांनांना भारतात किंवा पाकिस्तानात सामील होना येईल, किंवा स्वतंत्र, राहता येईल या तरतुदी नुसार १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत आणि पाकिस्ताना ही दोन सार्वभौम राष्ट्रे निर्माण झाली व भारतामध्ये हंगामी सरकार नेहरूच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झाले.

सरकार स्थापन झाल्यानंतर भारतीय संघराज्यात संस्थानांच्या विलीनीकरणाची प्रक्रिया सुरू होती. विविध मार्गांनी संस्थाने ही भारतामध्ये सामाविष्ट केली जात होती. तेव्हा कश्मीरचे महाराज हरिसिंह यांनी कश्मीरच्या संदर्भामध्ये बोलणी करण्याची तयारी दाखविली हाती. पण त्यावेळी नेहरूंनी दुर्लक्ष केले. कश्मीर वगळता इतर सर्व संस्थाने भारताकडुन खालसा झाली होती व संपुर्ण भारताची एकजुट झालेली होती. कश्मीर हातचे जाईल असे पाकिस्तानला वाटु लागल्याने पाकिस्तानच्या सैन्यानी आक्रमण केले. तसेच हरिसिंहाच्या सैन्यानीही राजा विरोधात बंडखोरी केली. महाराज हरिसिंह हताश झाले व कश्मीरच्या भारतामध्ये विलीनीकरणाच्या संदर्भातील प्रस्ताव नेहरूंपुढे ठेवला कारण भारतामध्ये विलीन झालो तरच आपले व आपल्या प्रजेचे हीत, कल्याण साधता येईल याची खात्री होती. यांमुळे विनाशर्त विलयाचा प्रस्ताव नेहरूंकडे पाठवला. परंतु पाकिस्तानच्या हस्तक्षेपामुळे हा प्रश्न युनायटेड नेशन्सकडे पाठवावे असे नेहरूंना वाटत होते. परंतु तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल लेफटनंट शॅम मानेकशा यांच्या बरोबरच्या चर्चेनंतर जम्मू–कश्मीरच्या विलीनीकरणास मान्यता दिली.

या मान्यतेनंतर राजा हरिसिंह व भारत सरकार यांच्यामध्ये करार झाला. भारतीय सैन्याने पराक्रमाच्या जोरावरती कश्मीरचा जवळपास ६०% भाग जिंकुन घेतला पण सरकारने १ जानेवारी १९४९ रोजी युध्दसमाप्तीची घोषणा केली. त्यामुळे ४०% कश्मीरचा (पाकव्याप्त कश्मीर) प्रश्न आजही तसाच असलेला पाहायला मिळतो. या करारान्वये १७ ऑक्टोबर १९४९ रोजी ३७० वे कलम भारताच्या राज्यघटनेमध्ये

सामाविष्ट करण्यात आले. व या करारान्वये जम्मू– कश्मीरला स्वायत्तता देण्यात आली. या कायद्यातील प्रमुख तरतुदी –

१) जम्मू– कश्मीरच्या नागरिकांना भारत आणि जम्मू–कश्मीर असे दुहेरी नागरिकत्व दिले

२) राज्याच्या स्वतंत्र ध्वजाला मान्यता

३) सार्वभौम राज्य म्हणून मान्यता

४) या कलमानुसार सुरक्षा, परराष्ट्र धोरण, अर्थ, दळणवळण या बाबी वगळता भारतीय संसदेच्या कोणत्याही कायद्याची अमलबजावणी करण्यास विधानसभेच्या संमती आवश्यक

५) आर्थिक आणीबाणी लागू शकत नाही

६) भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वे व मूलभूत कर्तव्य लागू पेत नाहीत इ.

कलम ३५ 'अ' इतिहास –

३७० च्या माध्यमातून जम्मू–कश्मीरला विशेष अधिकारांची तरतूद केली गेली असली तरी या तरतुदींना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्या–राज्यात भेदभाव नको म्हणून विरोध केला होता. तर डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी नेहरू मंत्रिमंडळातील मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. तसेच तत्कालिन विविध नेत्यांच्या मनातही याबद्दल खदखद होती. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने प्रेसिडेन्शियल ऑर्डरच्या अनुषंगाने कलम ३७० ला कमकुवत करण्याची भूमिका घेतलेली दिसून येते. प्रेसिडेन्शियल ऑर्डर १९५० या आदेशानुसार भारतीय संविधानातील सूचीतील ३८ विषयावर कायदे बनविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. तसेच १९५२ च्या प्रेसिडेन्शियल ऑर्डरच्या आदेशानुसार कश्मीरमधील राजघराण्याची सत्ता बरखास्त केली गेली. या करारालाच दिल्ली करार असे म्हणतात. या करारान्वये भारताची राज्यघटना जम्मू– कश्मीरला लागू करावयाची होती पण शेख अब्दुल्लांनी कराराच्या अमलबजावणीत टाळाटाळ केली. या करारानंतर १९५४ मध्ये 'कलम ३५ अ' भारतीय संविधानात जोडले गेले. तत्कालीन पंतप्रधान पंडीत नेहरू यांच्या सल्ल्यानंतर तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनी आदेश जारी केला होता. या आदेशान्वये पुढील स्वरूपाचे अधिकार जम्मू – कश्मीरला दिले गेले.

१. नागरिकत्वाची व्याख्या करण्यात आली

२. जम्मू–कश्मीरचे कायमस्वरूपी नागरिक नसलेल्या व्यक्तींना राज्यात स्थावर मालमत्ता संपादनास मनाई केली

३. नागरिकत्व देण्याचा संदर्भात सर्व अधिकार जम्मू–कश्मीर विधानसभेला दिले गेले.

अशा पध्दतीने करारान्वये एक स्वायत्त स्वरूपाच्या दर्जाच्या माध्यमातून जम्मू– कश्मीरला विशेष अधिकार देणारे हे कलम भारतीय संविधानात सामाविष्ट केले गेले.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काही कालावधीनंतर कश्मीरमध्ये ३७० कलमाच्या आडून दहशतवादाला थारा दिला जातोय, कश्मीरच्या जनतेचा विकास होत नाही, मूलभूत हक्कांची गळचेपी होतेय आणि त्यामुळे हे कलम रद्द करावे अशी मागणी राजकीय पक्ष, सामाजिक संस्था, कश्मीरी पंडीत यांच्या माध्यमातून येत होती. याच पार्श्वभूमीवर जम्मू–कश्मीरमधील राजकीय अस्थिरतेचा फायदा भारत सरकार घेतला व ६ ऑगस्ट २०१९ रोजी कलम ३७० व '३५ अ' रद्द केले. तसेच जम्मू–कश्मीर राज्याच्या विभाजनाचे विधेयक पास करून २० जिल्ह्यांचा समावेश असणाऱ्या जम्मू–कश्मीर (विधिमंडळ असलेला केंद्रशासित प्रदेश) व ०२ जिल्ह्यांचा समावेश असणाऱ्या लडाख (विधिमंडळ नसलेला केंद्रशासित प्रदेश) या दोन केंद्रशासित राज्यांची निर्मिती केली

ISSN : 2348-7143
February-2020

इतिहासजमा झाले गेली व याबरोबरचं दुहेरी नागरिकत्व, वेगळा ध्वज, विवाह कायदे, वेगळी राज्यघटना इ. गोष्टी अटलबिहारी वाजपेयी, डॉ शामाप्रसाद मुखर्जी, दीन दयाळ शर्मा तसेच करोडो भारतीय नागरिकांना अपेक्षित अखंड भारताची निर्मिती झालेला पाहायला मिळाली.

निष्कर्ष :—

कलम ३७० व' ३५ अ' हे सरकारने बहुमताच्या जोरावर पास करून घेतले व त्यामाध्यमातून जम्मू—कश्मीरचा स्वायत्त दर्जा नष्ट होऊन अखंड भारताची निर्मिती झाली आहे ही बाब आनंदाची आहे. तसेच जम्मू—कश्मीमध्ये केंद्राच्या सर्व विकासयोजना कश्मीरी नागरिकापर्यंत पोहचणार असल्याने जम्मू— कश्मीरमधील जनतेच्या विकासाच्या दृष्टीकोणातुनही महत्वपूर्ण असले तरीही विविध राजकीय पक्ष याला विरोध करताना दिसून येतात. कश्मीरमधील प्रमुख पक्ष असलेल्या नॅशनल कॉन्फरन्स, पीडीपी या पक्षांनी सरकारने कश्मीरी जनतेचा विश्वासघात केलाय अशी भावना व्यक्त करत आहेत. तसेच हे सर्व करत असताना जनतेचे सार्वमत घेणे, राजकीय पक्षांना विश्वासात घेणे हे लोकशाही मध्ये अभिप्रेत असते ते झालेले पाहावयास दिसून आले नाही त्यामुळे सरकारपुढे तिथल्या जनतेचा विश्वास संपादन करणे, विकासाच्या योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचविणे हे आव्हान असणार आहे. तसेच पाकिस्तानकडून फुटीरतावादयांना मोठया प्रमाणात रसद पुरविली जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. पाकिस्तान राष्ट्रीय राजकारणामध्ये वारंवार या मुद्दयावरून भारताला कोंडीत पकडण्याचा प्रयत्न करणार आहे. जम्मू—कश्मीर पुन्हा पूर्वपदावर येणे आवश्यक आहे. इंटरनेट सुविधा चालू करणे गरजेचे आहे. कारण दडपशाही ही चांगल्या कामाकरिता का असेना जास्त काळ चालत नाही हे भारताने १९७६ च्या आणिबाणीने दाखवून दिले आहे.

संदर्भ सूची :—

१. भारतीय शासन आणि राजकारण. प्रा. बी. बी. पाटील फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. कलम ३७० ३५ अ — अरविंद गोखले, वासुदेव कुलकर्णी अशरधारा प्रकाशन,पुणे.
३. समाज प्रबोधन पत्रिका एप्रिल —जुन २०१९
४. साप्ताहिक साधना : सप्टेंबर —२०१८ साधना प्रकाशन, पुणे
५. दै.पुढारी : ७ ऑगस्ट —२०१९
६. दै. प्रभात : ६ ऑगस्ट —२०१९
७. दै. सुराज्य : ७ ऑगस्ट —२०१९
८. महाराष्ट्र टाईम्स : १४ ऑगस्ट —२०१९

M. S. KAKADE COLLEGE

SOMESHWARNAGAR-WAGHALWADI,

Tal. Baramati, Dist. Pune - 412306, Maharashtra. (NAAC Accredited at B++)

Two-Day State Level Seminar

On

Indian Constitution: Article 370, 35 (A) and Kashmir

Organized by

(DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE)

Under

Quality Improvement Programme

Savitribai Phule Pune University, Pune

14th & 15th February 2020

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. प्रा. गणेश बाळासाहेब मोरे

from कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय इंदापूर जि. पुणे

has participated as a Resource Person/Chairperson/Participant/Presented a paper entitled

कलम ३७० व ३५ 'अ' ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

in Two-Day State Level Seminar on "Indian Constitution- Article 370, 35 (A) and Kashmir" organized by Department of Political Science M. S. Kakade College, Someshwarnagar-Tal- Baramati, Dist- Pune (M. S.) held on 14th and 15th February 2020.

Dr. Nilesh Adhav
Co-ordinator

Dr. Somprasad Kenjale
Principal & Convener

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor 6.625 E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue – 318 (B) April - 2023

Dr. Babasaheb Ambedkar's Relevance to Inclusive Development in Contemporary India

EDITORIAL BOARD

Guest Editor of the Issue :
Dr. Pramod Herode,
Principal,
Dr. Ambedkar College of Law, Nagsenvana
Aurangabad, Maharashtra .

Executive Editors of the Issue:
Dr. Gatha G. Nerlikar
Mr. Naresh W. Patil
Dr. Shilparani Dongre

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

E-ISSN - 2348-7143
April - 2023
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal
Issue – 318 (B) April – 2023

Dr. Babasaheb Ambedkar's Relevance to Inclusive Development in Contemporary India

EDITORIAL BOARD

Guest Editor of the Issue :
Dr. Pramod Herode,
Principal,
Dr. Ambedkar College of Law, Nagsenvana
Aurangabad, Maharashtra .

Executive Editors of the Issue:
Dr. Gatha G. Nerlikar
Mr. Naresh W. Patil
Dr. Shilparani Dongre

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Review Committee of the Issue

Dr. Gatha Neralikar
Dr. Vaishali Ghoderao
Mr. Nivrutti Patil
Mr. Gautam Adagale
Ms. Meera Kothambire
Mr. Milind Manvar
Mr. Nilesh Sonone

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet
© All rights reserved with the authors & publisher
Price : Rs. 1000/-
Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue – 318 (B) **April – 2023**

Title of the Issue : *Dr. Babasaheb Ambedkar's Relevance to Inclusive Development in Contemporary India*

Editorial Board :

Guest Editor of the Issue :
Dr. Pramod Herode,
Principal,
Dr. Ambedkar College of Law, Nagsenvana
Aurangabad, Maharashtra .

Executive Editors of the Issue:
Dr. Gatha G. Nerlikar
Assistant Professor,
Dr. Ambedkar College of law,
Nagsenvana Aurngabad,
Maharashtra.

Mr. Naresh W. Patil
Assistant Professor,
Kumbhalkar College of Social Work,
Wardha Maharashtra, India.

Dr. Shilparani Dongre
Acting Principal,
V. N. Patil Law College,
Aurangabad, Maharashtra.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar

***Cover Photo (Source)** : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
E-ISSN : 2348-7143
Issue - 318 (B) : Dr. Babasaheb Ambedkar's Relevance to Inclusive Development in Contemporary India
Peer Reviewed Journal
April -2023
Impact Factor - 6.625

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1.	Dr.B. R. Ambedkar: Views On Democracy In India	Dr. Bhageerathi Naik	9
2.	Dr.Babasaheb Ambedkar -Liberator of the Indian Women	Dr. Ramesh Ghegadamal	13
3.	Unveiling the Vision of Dr. Babasaheb Ambedkar : A Catalyst for India's Social Transformation	Dr. Devata D. Gasti	18
4.	Dr. Babasaheb Ambedkar & Social Reforms	Mr. Deepak Uikey	22
5.	Dr. Babasaheb Ambedkar - Philosopher, Farsighted Statesman & Economist	Prof. Subhash B. Naik	27
6.	Dr. Babasaheb Ambedkar - India's Greatest Social Reformer	Dr. Sunil Baliram Gaikwad	31
7.	Socio-Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar	Dr. Alok Kumar Singh	36
8.	Dr. Babasaheb Ambedkar and Civil Code	Prof. Dr. Daksha Dave	42
9.	Dr. Ambedkar as a Pioneer in Women's Empowerment	Dr. Sabhia Kulsum Y. Shaikh	48
10.	Dr. Babasaheb Ambedkar : The Major Events of the Life	Dr. Shaikh Mahemood Shaikh Nabi	53
11.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एवं महिला सशक्तिकरण	डॉ अजित कुमार	57
12.	बाबा साहेब आंबेडकर के लोकतांत्रिक विचार	डॉ. विनी शर्मा	63
13.	सामाजिक न्याय एवं समता पर डॉ. अम्बेडकर के विचार	डॉ. श्रीपाल चौहान	70
14.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक महान शिक्षविद	डॉ. शाहेदा मुनाफ	75
15.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय महिलाओं के मुक्तिदाता	डॉ. शीला सालवी	79
16.	अंबेडकर जी के शैक्षिक विचारों का एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रिया पाल	84
17.	"भारतीय महिलांचे उद्धारकर्ते"- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. अरुण ल. मोहिते	89
18.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजवाद विषयक विचार	डॉ. संजय पाटील	96
19.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती संबंधीचे विचार व योगदान	प्रा. विलास मेश्राम	101
20.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतातील कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ. दिनेश धाकडे	106
21.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :- एक थोर समाजसुधारक	डॉ.अशोक भवर	111
22.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन	वर्षा शिंदे	117
23.	राष्ट्रवाद आणि राष्ट्रीय एकात्मतेवरील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टीकोण	डॉ. अशोक रा. सलामे	120
24.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - भारतीय महिलांचे स्वातंत्र्य	डॉ.संजय धनविजय	125
25.	भारताचे महान समाज सुधारक: डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. माधुरी प्र. पाटील	132

26.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : भारतीय थोर समाजसुधारक	प्रा. बनसोडे सुवर्णा
27.	महिला सक्षमीकरणात भारतरत्न डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ. जयश्री चव्हाण
28.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - महान राष्ट्रनिर्माता	प्रा. गणेश मोरे
29.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रावरील विचार	अनिल पठाडे
30.	राष्ट्रीय निर्माण प्रक्रियेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अतुलनीय योगदान	डॉ. श्रीराम भालेराव
31.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व संगीत	प्रा. नाना जाधव
32.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	डॉ. साधना पाटील
33.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बुद्धिझम आणि लोकशाही मुल्ये	डॉ. वर्षा बी. पाटील
34.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही आणि घटनावादासंबंधीचे विचार	प्रा. अमोल गाढे
35.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. मंगला कडवे
36.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,बौद्ध धर्म व ललित कलेतील त्यांचे संगीतातील स्थान	प्रा.शरद गजभिये
37.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान	प्रा.संध्या पा.फटिंग
38.	भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	कल्पना डवले
39.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता आणि सद्यस्थिती	डॉ. सीमा सैंदाणे
40.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला सक्षमीकरणात योगदान	डॉ. पौर्णिमा गंथडे
41.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक आणि राजकीय विचार	डॉ. राज चव्हाण, प्रा. सोनिया चव्हाण

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the pa[pers] on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers [are] responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can repub[lish] these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - महान राष्ट्रनिर्माता

प्रा. गणेश बाळासाहेब मोरे
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय इंदापूर
ता. इंदापूर जिल्हा पुणे
Email – moreganesh1986@gmail.com

गोषवारा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटना लिहून भारताला जगाच्या पाठीवर सक्षम व भक्कम स्थान मिळवून दिले. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडामध्ये सर्वसमावेशक भारत कसा निर्माण करावयाचा याच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका महत्त्वपूर्ण होती. भारताच्या राष्ट्र उभारणीचा विचार करता आर्थिक सामाजिक राजकीय सामाजिक न्याय क्षेत्रामध्ये आज जे प्रगती भारतामध्ये होताना दिसून येत आहे. त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असलेले दिसून येते.

प्रास्ताविक:

विश्वभूषण बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अलौकिक जीवनाने भारतात ज्ञानाचे एक नवे तीर्थ निर्माण झालेले आहे. ज्ञानाचे एक नवे विद्यापीठ जन्मास आले. अशा शब्दात या महान तत्त्ववेत्याचे वर्णन प्रसिद्ध आत्मचरित्रकार धनंजय कीर यांनी केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय समाज जीवनात मोलाचे योगदान आहे. समाजाचा विकास झाल्यास देशाचा, राष्ट्राचा विकास घडून येतो अशी त्यांची भूमिका होती. जातीविरहित एकमेव असा समाज निर्मिती करणे हे त्यांचे ध्येय होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे नाव घेतले की भारतीय राज्यघटना आपल्या डोळ्यासमोर येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटना लिहून भारताला जगाच्या पाठीवर सक्षम व भक्कम स्थान मिळवून दिले. परंतु भारतामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची दलितांचा नेता अशी संकुचित ओळख करून दिली जाते. किंवा त्यांचे अनुयायी म्हणून घेणारे त्यांना जातीपुरते मर्यादित करण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात. परंतु स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडामध्ये सर्वसमावेशक भारत कसा निर्माण करावयाचा याच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका महत्त्वपूर्ण होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व अष्टपैलू होते. देशाच्या राष्ट्र निर्माणासाठी दिलेल्या योगदानाचा आढावा या संशोधन प्रबंधामधून घेणार आहोत.

भारताची अर्थव्यवस्था ही प्रामुख्याने कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था आहे. तात्कालीन जवळपास 70 टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय शेती व शेती विषयक प्रश्नासंदर्भात सखोल अध्ययन केले. व 1918 मध्ये "भारतातील अल्पभूधारणा आणि त्यावरील उपाय" हा प्रबंध लिहिला. या प्रबंधामध्ये त्यांनी भारतीय शेतीतील समस्या व त्यासंबंधी करावयाच्या उपाययोजनांची माहिती ब्रिटिश शासनापर्यंत पोहोचवण्याचे काम केले. तात्कालीन कालखंडात आदिलशाही कालखंडापासून चालत आलेली शेतसारा वसुलीसाठी खोती पद्धती अस्तित्वात होती. या पद्धतीमध्ये खोत (श्रीमंत, वजनदार व्यक्ती) शेतमजुरांची पिळवणूक करत असे. खोत कुळाकडून जमीन कसून घेत असे. परंतु अत्यंत अल्प मोबदला देऊन शेतमजुरांची पिळवणूक करत असे. या विरोधात 1937 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विधिमंडळात भूमिका मांडली व पुढील काळातील पाठपुरावा केल्याने भारतामध्ये ही अन्यायी खोती पद्धत बंद होऊन कूळ वहिवाट व शेत जमीन अधिनियम 1948 नुसार "कसेल त्याची जमीन" हे तत्त्व भारतात लागू झाले.

भारताचे पहिले पाटबंधारे मंत्री म्हणून जलविषयक धोरण ठरवण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे खूप मोठे योगदान होते. भारतात पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत शेती क्षेत्रामध्ये सुधारणा करण्याकरिता शासकीय पातळीवर मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करण्यात येत होते. उदा. नद्या जोड प्रकल्प, धरणांची निर्मिती, पाणलोट क्षेत्र विकास इ. दामोदर नदी ही पश्चिम बंगालमध्ये दुःखाची नदी म्हणून ओळखले जात होती. या नदीमुळे पश्चिम बंगालमध्ये मोठ्या प्रमाणात पुरस्थिती निर्माण होऊन लाखो लोकांच्या जीविताची हानी होत होती. तात्कालीन ब्रिटिश शासन या प्रश्नाकडे गांभीर्याने लक्ष देत नव्हते. कारण 1935 च्या कायद्यातील तरतुदीन्वये प्रांतिक प्रकल्पावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार मध्यवर्ती सरकारला नव्हता. तसेच या प्रकल्पात अनेक राज्यांचे हितसंबंध गुंतलेले होते. अशा परिस्थितीत भारताच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून अथक प्रयत्नातून तात्कालीन प्रांतिक सरकारांचे मनधरणी करण्याचे महत्त्वपूर्ण भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पार पाडली. व या प्रयत्नातून 27 एप्रिल 1947 रोजी दामोदर नदी खोरे विकास महामंडळ प्राधिकरण स्थापनेस मान्यता मिळवली. या प्रकल्पामुळे आज बिहार आणि पश्चिम बंगाल या राज्याचा विकास घडवून आणला पहावयास मिळतो. याचे श्रेय डॉ. आंबेडकरांना जाते. अशाच प्रकारे महानदी खोरे बहुउद्देशीय प्रकल्प ओरिसा राज्यात उभारणीसाठी प्रांतीय सरकारांचे मनधरणी केली आज भारतातील महत्त्वपूर्ण जलसिंचन प्रकल्प म्हणून या प्रकल्पाकडे पाहिले जाते. हिराकुड धरणाची पायाभरणी करण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीच केले. उत्तर भारतातील शेती सुजलाम सुफलम करण्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. समृद्ध भारत निर्माण करण्यासाठी त्यांनी नदीजोड प्रकल्प ही महत्त्वपूर्ण योजना आखली होती. परंतु आजही हे प्रकल्प पूर्ण झाले नाहीत हे आपले दुर्दैव म्हणावे लागेल.

भारतासाठी लोकशाही शासन पद्धती स्वीकारण्यात आली. आणि लोकशाही यशस्वी करावयाची असेल तर तेथील जनता सुशिक्षित असणे आवश्यक आहे, हे ओळखून देशातील सर्व समाजातील लोकांना शिक्षण मिळावे या दृष्टिकोनातून भारतीय राज्यघटनेत तरतूद केली आहे. शिक्षणाचे महत्त्व हे व्यक्तीच्या जीवनामध्ये अनन्यसाधारण आहे, हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना माहीत होते. म्हणून ते असे म्हणत असे की, ग्रंथ आणि भाकरी यापैकी निवडण्याची वेळ आली तर व्यक्तीने ग्रंथाला प्राधान्य दिले पाहिजे. शाळा हे राष्ट्रीयतेचे, मानवतेचे आणि अज्ञान दूर करणारे माध्यम असल्याने भारतामध्ये सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण दिले जावे. अशा प्रकारची भूमिका त्यांनी मांडली तसेच उच्च शिक्षणाशिवाय व्यक्तीची प्रगती होऊ शकत नाही. हे ओळखून त्यांनी उच्च शिक्षणाची चळवळ उभी केली. दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, शिक्षणाचे संधी उपलब्ध व्हावी या दृष्टिकोनातून 1928 मध्ये डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी डिप्रेस्ड क्लासेस शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. तसेच 1945 मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून मिलिंद महाविद्यालय औरंगाबाद व सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सुरू केले. भारतीय समाजातील कनिष्ठ जातीतील लोकांचा विकास व्हावा, त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा. या दृष्टिकोनातून 1925 मध्ये बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुलांच्या बरोबरीने मुलींनाही शिक्षण मिळाले पाहिजे ही आग्रही भूमिका मांडली. कष्टकरी, कामगार, भूमिहीन यांच्या विकासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महत्वपूर्ण कार्य केलेले आपणास दिसून येते. ब्रिटिश कालखंडामध्ये कामगार, भूमीहीन, कष्टकरी लोकांना न्याय देण्याच्या भूमिकेतून 1936 मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना त्यांनी केली. 1942 साली मजूर मंत्री पदाचा कारभार स्वीकारताच मजूर कामगारांच्या कल्याणासाठी विविध कायद्यांची निर्मिती करून त्यांना न्याय देण्याचे काम केले आहे. उदा. कामगारांना कामाचे ठराविक तास, पगारी रजा, आजारपणात दवाखान्याचा खर्च इ. स्वातंत्र्यानंतर 1954 साली खाण कामगार व स्त्री कामगारांच्या

प्रश्नसंदर्भात विधेयक मांडून स्त्री कामगार व खाण कामगारांचे हित माध्य केले उदा. स्त्री कामगार प्रसूती रजा, नोकरीच्या अटी, शर्ती इत्यादी.

भारताच्या राष्ट्र उभारणीचा विचार करता आर्थिक सामाजिक राजकीय सामाजिक न्याय क्षेत्रामध्ये आज जे प्रगती भारतामध्ये होताना दिसून येत आहे. त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असलेले दिसून येते. त्यामुळे जागतिक बुद्धिवंतांमध्ये त्यांची गणना होते. तसेच राज्यघटनेचे शिल्पकार, थोर समाज सुधारक, शिक्षणमहर्षी, महामानव, थोर अर्थशास्त्रज्ञ, प्रज्ञासूर्य अशा अनेक पदव्या जनतेने त्यांना बहाल केले आहेत. तसेच भारत सरकारने त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन भारतरत्न हा सर्वोच्च नागरी सन्मान बहाल केला आहे.

संदर्भसूची:

1. धनंजय कीर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पोपुलर प्रकाशन, मुबई.
2. गाठाळ एस. डॉ. आंबेडकर चळवळीचा इतिहास, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद.
3. नलिनी पंडित, आंबेडकर, ग्रंथाली प्रकाशन, मुबई.
4. भा.ल.भोळे, भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
5. कुबेर वा. ना., डॉ. आंबेडकर विचारमंथन, लोकवाग्मय, मुंबई.
6. कसबे रावसाहेब, डॉ. आंबेडकर आणि राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन पुणे.
7. महाराष्ट्र, शासन, लोकराज्य, महामानवाला अभिवादन एप्रिल २०१८.

People's Education Society's (Mumbai)

Dr. Ambedkar College of Law

Nagsenvana, Aurangabad - 431001 (M.S.) India

DR. AMBEDKAR COLLEGE OF LAW
प्रज्ञा-करुणा
बहुजन हिताय। बहुजन सुखाय।

Certificate

In the one day International Webinar on the

"Dr. B.R. Ambedkar's Relvance to inclusive development in contemporary India"

This is to certify that प्रा. गणेश मोरे

has successfully participated / presented a paper titled

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - महान राष्ट्रनिर्माता

Origanized by : Dr. Ambedkar College of Law, Aurangabad, Maharashtra, INDIA
On 14th April 2023

Dr. Gatha Nerlikar
Co-ordinator

Prof.Dr. Pramod Herode
I/C Principal

M. S. KAKADE COLLEGE

SOMESHWARNAGAR-WAGHALWADI,

Tal. Baramati, Dist. Pune - 412306, Maharashtra. (NAAC Accredited at B++)

Two-Day State Level Seminar

On

Indian Constitution: Article 370, 35 (A) and Kashmir

Organized by

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

Under

Quality Improvement Programme

Savitribai Phule Pune University, Pune

14th & 15th February 2020

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. प्रा. गणेश बाळासाहेब मोरे

from कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय इंदापूर जि. पुणे

has participated as a Resource Person/Chairperson/Participant/Presented a paper entitled

कलम ३७० व ३५ 'अ' ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

in Two-Day State Level Seminar on "Indian Constitution- Article 370, 35 (A) and Kashmir" organized by Department of Political Science M. S. Kakade College, Someshwarnagar-Tal- Baramati, Dist- Pune (M. S.) held on 14th and 15th February 2020.

Dr. Nilesh Adhav
Co-ordinator

Dr. Somprasad Kenjale
Principal & Convener

Nehru Yuva Kendra, Maharashtra

Ministry of Youth Affairs & Sports, Govt. of India)

Azadi Ka Amrit Mahotsav

Department of Lifelong Learning & Extension, Savitribai Phule Pune University, Pune

Anjuman Khairul Islam's

POONA COLLEGE

OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE

K. B. Hidayatullah Road, Camp, Pune - 411001.

NAAC A+ 2022 - 2027

1970 - 2020

On the auspicious eve of 132nd Birth Anniversary of

Bharat Ratna Dr. B. R. Ambedkar

Department of Political Science, Economics & Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Organizes

National Symposium on

Revisiting Dr. B. R. Ambedkar in Contemporary India : Reflections on Socio-Economic & Political spheres

Certificate

This is to certify that Prof. / Dr. / Mr. / Mrs. / Ms. GANESH BALASAHEB MORE

of Arts, Science & Commerce College, Indapur

has actively presented paper entitled

Dr. Babasaheb Ambedkars Thought on Education

and participated in "National Symposium on Revisiting Dr. B. R. Ambedkar in Contemporary India : Reflections on Socio-Economic & Political spheres" held on 13th April, 2023.

Dr. Mukhtar Shaikh **Dr. Shahid J. Ansari** Program Coordinators	**Mr. Khan Moinuddin** Vice Principal, Poona College, Pune	**Prof. Dr. Vilas Adhav** Director, Dept. of Life Long Learning & Extension, SPPU	**Mr. Yashwant Mankhedar** Nehru Yuva Kendra Sanghthan, Pune	**Dr. Iqbal N. Shaikh** Vice Principal, H.O.D. Chemistry & IQAC Coordinator	**Prof. Dr. Aftab Anwar Shaikh** Principal, Poona College, Pune

CERTIFICATE

THIS IS TO CERTIFY THAT

Miss/Ms./Mr./Dr. prof. GANESH BALASAHEB MORE

from Art's. science and commerce college Indapur.

has actively participated in One Day State Level Seminar on **"India's'Role In Changing Global Politics"** organized by IQAC & Department of Politics, Shardabai Pawar Mahila Arts, Commerce & Science College Shardanagar Baramati on **29th April, 2023.**

Dr. R.S.Survase	**Prof.A.S.Kadam**	**Prof. (Dr.) S. V. Mahamuni**
Organizing Secretary	Co-ordinator & Head (Politics)	Convener & Principal

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,

विद्यार्थी विकास मंडळ, राष्ट्रीय सेवा योजना आणि

पद्मश्री डॉ. विखे पाटील सहकार अध्यासन,

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

सहकार चळवळीतून ग्रामीण विकास मार्गदर्शन कार्यशाळा

दिनांक : २२ फेब्रुवारी २०२०, स्थळ : संत ज्ञानेश्वर सभागृह

सहभाग प्रमाणपत्र

श्री./कु. प्रा. मोरे गणेश बाळासाहेब

कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, इंदापूर.

यांनी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, विद्यार्थी विकास मंडळ, राष्ट्रीय सेवा योजना आणि पद्मश्री डॉ. विखे पाटील सहकार अध्यासन यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित, दि. २२ फेब्रुवारी २०२०, रोजी 'सहकार चळवळीतून ग्रामीण विकास मार्गदर्शन' कार्यशाळेत सक्रीय सहभाग घेतल्याबद्दल सदर सहभाग प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

डॉ. मुकुंद तापकीर	डॉ. प्रभाकर देसाई	डॉ. संतोष परचुरे
पद्मश्री डॉ. विखे पाटील सहकार अध्यासन	संचालक, राष्ट्रीय सेवा योजना	संचालक, विद्यार्थी विकास मंडळ

Affiliated to Savitribai Phule Pune University Pune,Maharashtra
Indapur Taluka Gramvikas Pratishthan's

Vishwasrao Ransing College Kalamb-Walchandnagar

Accredited by NAAC with 'B'Grade

Organised By Department of Political Science and IQAC

National Level Webinar

Certificate

This is to certify that Prof. Ganesh Balasaheb More,

Arts, Science &Commerce College Indapur

Has actively Participated in National Level Webinar on "Seventy five years of Indian Independence and social justice" Organised by Department of Political Science and IQAC. held on 27 Aug 2021

ShindePS | Gaikwad |
Prof.Prashant Shinde IQAC-Coordinator | **Prof.Jyotsna Gaikwad** HOD-Political Science | **Dr.Ankushrao Aher** Principal

Made for free with Certify'em

Government Arts and Commerce College Khergam
Dist-Navsari Gujarat 396040
NAAC Accredited with "B" grade
And
Government Shahid Veer Narayan Singh college,Bilaigarh Chhattishgarh

Certificate of Participation

This certificate is presented to

Ganesh Balasaheb More

Arts, Science&Commerce College, Indapur

In recognition of active participation in the National Webinar on **"Nationbuilder Dr.B.R.Ambedkar"** organised by IQAC in association with EBSB Club, **Government Arts and Commerce College, Khergam And Government Shahid Veer Narayan Singh college,Bilaigarh Chhattishgarh** on 14th April 2021.

Principal
(GSVNSC,Bilaigarh)

GOVT. ARTS & COMM. COLLEGE KHERGAM

Principal
(GACC,Khergam)

Made for free with Certify'em

Shri. Dadapatil Rajale Shikshan Sanstha

DADAPATIL RAJALE ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE

Adinathnagar, Tal- Pathardi, Dist- Ahmednagar

(Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune I.D.No. PU/AN/AS/039/1991)

Reg.No.: E-413 (Re-Accredited by NAAC with 'B' Grade) DATE: 08/01/1991

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Ms. Prof. Ganesh Balasaheb More **has actively participated in the State level Webinar on "The Changing Politics & Economy of Post-Independence of India " organized by Department of Political Science and Internal Quality Assurance Cell (IQAC) of the college on 11.09.2021.**

Dr. V.B.Bansode	Prof. R.T.Gholap	Dr. R.J.Temkar
Co-ordinator	IQAC-Coordinator	

Made for free with Certify'em

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने : सांप्रदायिक दहशतवाद

गणेश बाळासाहेब मोरे
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय इंदापूर, जि.पुणे

प्रास्ताविक :

दहशतवाद ही आज जगापुढील सर्वात मोठी भीषण समस्या बनली आहे. या संदर्भात विचार करता भारताच्या सीमेपलीकडून, पाक व्याप्त कश्मीर मधून व पाकिस्तान मधून दहशतवादी कारवाया सुरू आहेत याची सर्वाधिक झळ जगातील अन्य देशांच्या तुलनेत भारताला सर्वाधिक आहे. दहशतवाद हा नेहमी लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य आणि समता या मूल्यांना पायदळी तुडवीत असतो. भारतामध्ये सीमेपलेकडून होणाऱ्या दहशतवादाबरोबर देशांतर्गत सांप्रदायिक दहशतवादाने धुमाकूळ घातलेला आहे. भारतातील सांप्रदायिक दहशतवादाचा जेव्हा विचार करतो तेव्हा नजरेसमोर दोन संप्रदाय ठळकपणे उभे राहतात एक हिंदू दुसरा मुस्लिम सांप्रदायिक. दहशतवादाने नेहमीच भारतीय लोकशाही पुढे आव्हान निर्माण केले आहे. काश्मीर ते कन्याकुमारी पर्यंत एकही भाग यापासून मुक्त नाही. भारतासारख्या बहुधर्मीय देशात हीच बाब गंभीर व आक्षेपार्य ठरते. सांप्रदायिक दहशतवादामुळे भारतीय लोकशाही पुढे काही प्रश्नचिन्ह निर्माण होत आहे यासंदर्भात अभ्यास करणे हा या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

सांप्रदायिक दहशतवाद अर्थ :

आपल्या जमाती बद्दल आत्यंतिक अभिमानी राहुन तो आपल्या सार्वजनिक जीवनातील वर्तनाचा भाग बनवणे त्यासाठी हिंसेचा उघड उघड वापर करून भीती निर्माण करणे याला सांप्रदायिक दहशतवाद म्हणतात.

डोनाल्ड स्मिथ :

एखादा धार्मिक गट बाळगत असलेली संकुचित अथवा स्वार्थी विभाजनवादी आक्रमक अशी धार्मिक प्रवृत्ती म्हणजे सांप्रदायवाद होय.

तारकुंडे वि. ग.

इतर धर्मियांबाबत आक्रमक असहिष्णु असणे म्हणजे संप्रदायवाद होय.

डॉ. आर. एन. सक्सेना

एखाद्या धार्मिक गटाची राजकारण राज्यकारभार आणि सामाजिक जीवन इत्यादीवर आपले प्रभुत्व पाडण्याची व प्रभाव कायम ठेवण्याची इच्छा होय.

पंडित नेहरू

भारतीय संप्रदायवाद म्हणजे फॅसीझमची भारतीय आवृत्ती होय. अगदी सोप्या भाषेत असे म्हणता येईल की इतर धार्मिक समुदायाबाबत आक्रमक व असहिष्णु असणे व त्यासाठी सक्रिय कृती करणे यालाच सांप्रदायिक दहशतवाद म्हणतात.

सांप्रदायिकतेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भारताला सांप्रदायिकतेचा अभिशाप देण्याचे कार्य ब्रिटिश सत्तेच्या 'फोडा आणि राज्य करा' या नीतीचा परिणाम होय. इतिहासाचा आढावा घेतला असता ब्रिटिशपूर्व व ब्रिटिश कालखंडात सुमारे सहाशे मुस्लिम राज्य होती त्यात काही राज्य धर्मनिरपेक्ष होती तर काही राज्यांनी इस्लाम मुलतत्ववादाची जोपासना केली होती. तोच पुढे ब्रिटिश कालखंडापासून जमात वाद झाला. १९०५ मध्ये बंगालच्या फाळणीने उग्ररूप धारण केले व यामधून १९०६ मध्ये स्थापना झालेला मुस्लिम लीग व १९१६ मध्ये हिंदू महासभेची स्थापना झाली. तसेच ब्रिटिशांनी शिखांना हाताशी धरून १९२८ ला गुरुद्वारा प्रशासन कायदा केला व शिखांना हिंदूपासून वेगळे केले व शीख धर्मीयांना स्वतंत्र दर्जा दिला व यातून शीख हिंदू धर्मीय व याची परिणीती स्वतंत्र खलिस्तानच्या मागणीत झाली. १९४७ च्या भारतीय स्वातंत्र्य कायद्यानुसार ब्रिटिशांनी धर्माच्या आधारावर भारत आणि पाकिस्तान ही दोन राष्ट्र निर्माण होतील असा कायदा केला.

भारतातील सांप्रदायिक दहशतवाद :

भारताच्या राज्यघटना निर्मितीचे कामकाज सुरू असतानाच १९४७ च्या कायद्यान्वये भारत आणि पाकिस्तान ही धार्मिक आधारे राष्ट्र निर्माण झाली होती. स्वातंत्र्य भारतात या घटनेची पुनरावृत्ती होऊ नये भारतात असलेल्या बहु भाषिक, बहु धार्मिक, बहुपक्षीय इत्यादीची जाणीव ठेवून घटना समितीने भारतीय राज्यघटनेमध्ये धर्मनिरपेक्षता हे तत्व स्वीकारले. या धर्मनिरपेक्षता तत्त्वामुळे कोणताही अधिकृत धर्म असणार तसेच धार्मिक स्वातंत्र्याच्या अधिकारानुसार प्रत्येक व्यक्तीला धर्म आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. परंतु भारतात आज धर्मनिरपेक्षता हे तत्व मागे पडून सांप्रदायिक विचार पुढे येताना दिसून येतात.सांप्रदायिक दहशतवाद हे भारतीय लोकशाही पुढे सर्वात मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. भारतातील राजकीय पक्ष आणि धार्मिक संघटना भारतामध्ये सांप्रदायिक दहशतवाद पसरविण्यास कारणीभूत आहेत.

यामध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ,विश्व हिंदू परिषद ,बजरंग दल, सिमी, इस्लामिक सेवक संघ, खलिस्तान लिबरेशन फोर्स, बब्बर खालसा, इस्लामिक स्टुडन्ट लीग यासारख्या संघटना तर भारतीय जनता पक्ष, शिवसेना, अकाली दल,एम.आय.एम. यासारखे राजकीय पक्ष सांप्रदायिक वाद वाढवण्यास कारणीभूत ठरत आहेत तर धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करणारा काँग्रेस हा राजकीय पक्ष देखील निवडणुका जिंकण्यासाठी धार्मिकतेचा आधार घेताना दिसून येतो व यामधून भारतात मुस्लिम संप्रदायवाद हिंदू संप्रदायवाद व शीख संप्रदायवाद दिवसेंदिवस वाढताना दिसून येत आहे. प्रामुख्याने भारतामध्ये खालील प्रमाणे सांप्रदायिक दहशतवाद दिसून येतो.

मुस्लिम संप्रदायवाद :

१८५७ चा ब्रिटिशांविरुद्धचा स्वातंत्र्य लढा हा हिंदू मुस्लिम एकतेचे प्रतीक होते. परंतु ब्रिटिशांनी पुढील कालावधीत आणि 'फोडा राज्य करा' या तत्त्वाने भारतामध्ये मुस्लिम संप्रदायवाद वाढण्यास कारणीभूत ठरले. भारतामध्ये मुस्लिम हे अल्पसंख्यांक मानले जातात. हिंदू संप्रदायवादाला विरोध करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भारतामध्ये मुस्लिम संप्रदायवाद वाढीस लागलेला दिसून येतो. 'इस्लाम खतरे मे है.' यासारखी भडकाऊ भाषा, घोषणा देऊन मुस्लिमांना संघटित करून हिंदूंच्या विरोधात उभे करण्याचे काम काही कट्टरपंथीय संघटनांच्या माध्यमातून केले गेले. सिमी (स्टुडंट्स इस्लामिक मुव्हमेंट इन इंडिया) या संघटनेने मदरशांच्या नावाखाली दहशतवाद भारतात पोचण्याचे काम पाकिस्तानच्या मदतीने करताना दिसून येतात. धर्मवेडे, गरिब, दरिद्री मुस्लिम समाजातील तरुणांच्या माध्यमातून जिहादच्या नावाखाली सांप्रदायिक दहशतवाद पोसण्याचे काम इस्लाम कट्टरपंथीय करीत आहेत.

प्रत्यक्षरीत्या अप्रत्यक्षरीत्या विविध राजकीय पक्ष मुस्लिम संप्रदायवादाला खतपाणी घालताना दिसून येतात. १९८४ ते १९९३ या कालखंडामध्ये सत्तेवर असणाऱ्या काँग्रेस पक्षाने शहाबानो खटला, आणि अयोध्या बाबरी मशीद या घटना संदर्भात काँग्रेस नेतृत्वाच्या जमातवादी धार्जिण्या धोरणामुळे अप्रत्यक्षरीत्या हिंदू आणि मुस्लिम सांप्रदायिक दहशतवादाला खुले प्रोत्साहन मिळाले व यातून बाबरी विध्वंस घडून आलेला दिसून येतो. या घटनेनंतर या समाजामध्ये अस्वस्थता निर्माण झालेली दिसून येते. त्याचीच परिणीती पुढे २७ फेब्रुवारी २००२ रोजीच्या गोधरा हत्याकांडात झाली आहे. जवळपास ५८ हिंदू कार सेवकांची हत्या केली गेली अगदी अलीकडे एप्रिल २०२२ मध्ये राजस्थानात हिंदू नववर्ष गुढीपाडवा शोभायात्रा मुस्लिम बहुल वसाहतीतून जात असताना मुस्लिम दंगलखोरांनी प्रचंड दगडफेक केली यामध्ये पॉप्युलर फ्रंट ऑफ इंडिया या जिहादी संघटनेचा हात असलेला दिसून येतो.

हिंदू संप्रदायवाद :

भारतामध्ये ब्रिटिशांचे मुस्लिम धार्जिने धोरण, मुस्लिम लीगची झालेली स्थापना या प्रक्रियेतून खरया अर्थाने हिंदू महासभा ही संघटना अस्तित्वात आली. हिंदू राष्ट्रवादाचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न काही संघटना व राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून केला गेला व हिंदू समाजाला संघटित करून मुस्लिम विरोधी भूमिकेतून हिंदू सांप्रदायवादाचा उदय भारतामध्ये झालेला आहे. 'गर्व से कहो, हम हिंदू हैं', 'मंदिर वही बनायेंगे' यासारख्या घोषणा देऊन हिंदूंना एकवटण्याचे व त्यातून दंगली घडवण्याची किंवा चितावणीखोर वक्तव्य करण्याचे काम राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ बजरंग दल हिंदू महासभा यासारख्या संघटनांनी केली व यातूनच बाबरी विध्वंस घडून आलेला होता भारतीय जनता पक्ष हा उघडपणे हिंदुत्वाचे समर्थन करताना दिसून येतो.

या राजकीय पक्षांच्या पाठिंब्यानेच गोधरा हत्याकांडानंतर गुजरात मध्ये मोठ्या प्रमाणात धार्मिक दंगल उसळली व जवळपास ६०० च्या वर लोकांचा बळी या दंगलीमध्ये गेला आणि जवळपास २००० कोटी रुपयांच्या मालमत्तेचे नुकसान यामध्ये घडून आले होते. तत्कालीन केंद्रात आणि राज्यात भारतीय जनता पक्षाचे सरकार असताना यांनी आवाहन करूनही भाजपाचे कार्यकर्ते विहिपच्या आदेशाचे पालन करत होते. विविध धार्मिक संघटना व राजकीय पक्षांच्या पाठबळामुळेच हिंदू संप्रदायवाद भारतात वाढीस लागला आहे.

समारोप :

भारतात सांप्रदायिक दहशतवाद निर्माण करण्यामध्ये ब्रिटिशांचे धोरण, धार्मिक मूलतत्त्ववादी संघटना, राजकीय पक्ष हे कारणीभूत असलेले दिसून येतात हे नष्ट करून भारतामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होऊ शकते. त्यासाठी भारतीयांच्या मानसिकतेत बदल करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक भारतीय नागरिकां ने जात, धर्म, वंश, लिंग, भाषा भेदभाव करू नये तसेच या सांप्रदायिक दहशतवादास सर्वांनी विरोध केला पाहिजे. कारण भारतात शांतता असेल तरच विकास होऊ शकतो त्यामुळे आपण सर्व भारतीयांनी लोकशाहीची समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षता ही तत्व मूल्ये अंगीकारली पाहिजेत.

संदर्भसूची :

* बी.बी. पाटील : भारतीय शासन आणि राजकारण : फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
* डॉ. ना.य. डोळे : राजकीय विचारांचा इतिहास : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन मुंबई
* डॉ. भा.ल. भोळे : भारतातील राजकीय व्यवस्था : पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
* डॉ. मेघा पानसरे : धर्मनिरपेक्ष लोकशाही आणि जमात वाद : श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर.
* डॉ.बाळ कांबळे, डॉ.एकनाथ खांदवे : भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने: डायमंड प्रकाशन, पुणे.
* कृ. दि. बोराळकर, सु. ग .जोशी : भारतीय राजकीय व्यवस्था.
* समाज प्रबोधन पत्रिका अंक १४३ मे जून १९९८

□□□

भारतीय लोकशाहीची ७५ वर्षे : समीक्षा

:: संपादक ::

डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे

सहा. प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
अहमदनगर महाविद्यालय, अ.नगर

पुनम पब्लिकेशन

१२३/१, बी–ब्लॉक, गल्ली नं. ८, भैजनपुरा, दिल्ली – ११० ०५३

अनुक्रमणिका

१.	लोकशाही संकटात आहे का? भारताचा अनुभव काय सांगतो?	-	डॉ. विठ्ठल दहिफळे	१
२.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने- भय इथले संपत नाही.	-	गणेश महादेव सातपुते	१६
३.	भारतीय लोकशाहीची ७५ वर्षे : स्थित्यंतरे आणि वाटचाल भारतीय लोकशाहीचे आधारस्तंभ	-	सविता तानाजी घोगरे	२०
४.	भारतीय लोकशाही - संविधान- एक सर्वांगिण शिक्षण	-	अभिन संपत पोटे	२६
५.	भारतीयसंसदीय लोकशाही-आव्हाने आणि उपाय	-	डॉ. भागवत शंकर महाले	३०
६.	भारतीय लोकशाही : वाटचाल आणि भवितव्य	-	ममता जयराम इंदापुरे	३८
७.	भारतीय लोकशाही आणि मतदार वर्तन	-	भोये सुरेश मुरलीधर	४२
८.	भारतीय लोकशाही व मतदार वर्तन	-	दिपक बुधवंत	४८
९.	भारतीय लोकशाही आणि मतदार वर्तन	-	जमीर मुम्मन इनामदार	५९
१०.	भारतीय संविधानाची मूलभूत चौकट	-	डॉ. काळे संजय अंकुश	६६
११.	भारतीय लोकशाही आणि मतदार वर्तन	-	डॉ. शेख वहिदा अब्दुल रज्जाक	७३
१२.	भारतीय लोकशाही व मतदाराचे वर्तन	-	शिवलाल कांतीलाल शिंदे	७८
१३.	भारतीय लोकशाही आणी मतदार वर्तन	-	मोहिनी पांडुरंग झिंजुर्डे	८२
१४.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	-	गायत्री गणेश राऊत	८४
१५.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	-	चैचल मातु - प्रा. डॉ. रिकामे राजकूमार	८८
१६.	भारतीय लोकशाही पुढील समकालीन आव्हाने	-	नकुल पोपट खवले	९७
१७.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	-	दाते सुप्रिया सिताराम	१०२
१८.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	-	डॉ. रविराम अंबादास वटने	१०७
१९.	आर्थिक लोकशाहीची गरज : आव्हाने आणि भवितव्य	-	डॉ. संदीप इरोळे	११०
२०.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	-	महालक्ष्मी सुभाष ठुबे	११९
२१.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	-	नवनाथ विठोबा नागरे	१२३
२२.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाणे		रवि साहेबराव गायकवाड	१२६
२३.	भारतीय लोकशाहीची आव्हाने: संरक्षण- धोरणातील बदल आणि भविष्य	-	डॉ. चंद्रकांत बन्सीधर भांगे	१३०
२४.	भारताचे संविधान व लोकशाही	-	नामदेव अशोक पवार	१३३

२५. 'भारतीय लोकशाहीचा व्यवहार आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार'	-	डॉ. गणेश सुकदेव रोडे	१३८
२६. भारतीय लोकशाही आणि सामाजिक परिणाम	-	डॉ. नंदकिशोर ना. उगले	१४७
२७. लोकशाही पुढील आव्हाने	-	डॉ. अभिजित सु.पाटील	१५२
२८. लोकशाही : एक विचारप्रणाली	-	डॉ.प्रमोद राजेंद्र तांबे डॉ. सुवर्णा रामदास गारुडकर	१६०
२९. भारतातील लोकशाही चे वास्तव	-	विजया अशोक कोळेकर	१६७
३०. भारतीय लोकशाही आणि पक्षीय वाटचाल	-	ठोकळ रमेश गणपत	१७३
३१. भारतीय लोकशाहीचे संरक्षण	-	प्रा.अरूण अंबादास पोटे दिपक खुर्चे	१८८
३२. भारतीय लोकशाही आणि निवडणुका	-	हारदे चंद्रकांत गोरक्षनाथ	१९१
३३. भारतीय लोकशाही मूल्यव्यवस्था :	-	डॉ. श्रीकांत देशमुख	१९५
३४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिप्रेत भारतीय लोकशाही आणि लोकशाहीची सद्यस्थिती	-	कु. प्रणिता अरुण पारखे	२०३
३५. महाराष्ट्राच्या लोकशाही राजकारणाची वाटचाल - १९६० ते २०२२	-	डॉ. राजेंद्र दिलीप आगवान	२०८
३६. जागतिकीकरणानंतर भारतातील लोकशाहीचा प्रवास: पेसा कायद्याच्या निमित्ताने	-	खोकले डी. एल.	२१८
३७. भारतीय लोकशाही आणि लोकसभा सार्वत्रिक निवडणुका	-	अर्चना फुलारी	
३८ भारतीय लोकशाही आणि जागतिकीकरण	-	प्रो. डॉ.रिकामे राजकुमार बबन विकास सुभाष नालकर	२३८
३९. यशस्वी भारतीय लोकशाहीचा मार्ग: एक शोध समकालीन धर्माधीष्टीत सत्तेची स्पंदने	-	श्याम निवृत्ती गुळवे	२४३
४०. भारतीय लोकशाही आणि जागतिकीकरण	-	वीरेंद्र शंकर धनशेट्टी	२४७
४१. भारतीय लोकशाहीचा विकास प्रा.	-	डॉ. संभाजी तनपुरे	२५६
४२. भारतीय राजकीय व्यवस्था	-	डॉ. एकनाथ सिताराम निर्मल	२६२
४३. अमृतमहोत्सवी वर्षात पदार्पण करताना	-	सुरेश देवरे	२६७
४४. भारतीय पक्ष पद्धतीची वाटचाल एक चिकित्सक अभ्यास	-	ए. बी. राऊत	२७३
४५ महाराष्ट्राच्या राजकारणाचा आढावा	-	फलके ए.बी.	२७७
४६. भारतीय लोकशाही राष्ट्रीय नेतृत्व:महात्मा गांधीचे योगदान	-	डॉ. दिगंबर बिरादार	२८३
४७. लोकशाहीत वृत्तपत्राचे स्थान	-	श्रीमती अर्चना रमेश पगार	२८९
४८. भारतीय लोकशाहीची बलस्थाने	-	शशिकांत भालचंद्र पाटील	२९३

४९. भारतीय लोकशाही आणि मतदार वर्तन	-	ठाकरे ज्ञानेश्वर दिनकर	३०१
५०. भारतीय लोक शाहीचा प्रवास	-	डॉ. संजय मराठे	३०७
५१. भारतीय लोकशाही शासन पध्दतीचा अभ्यास	-	संभाजी संतोष पाटील	३१०
५२. भारतीय लोकशाहीचे वास्तव व भवितव्य	-	डॉ. संजय शत्रुघ्न लांडगे	३१६
५३. भारतीय लोकशाही आणि सामाजिक परिणाम	-	श्रद्धा सुरेश शेळके	३२०
५४. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	-	जब्बार खलील शेख	३२४
५५. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने : सांप्रदायिक दहशतवाद	-	गणेश बाळासाहेब मोरे	३३०
५६. भारतीय लोकशाही आणि राजकारण	-	डॉ. काळे संजय अंकुश नवले गायत्री परसराम	३३४
५७. भारतीय लोकशाही व नागरिकांचे घटनात्मक अधिकार	-	अनिल निवृत्ती डगळे	३३९
५८. भारतीय लोकशाही आणि मतदार वर्तन	-	डॉ. शेख वहिदा अब्दुल रज्जाक	३४५
५९. महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहिमेद्वारे राबवलेले नाविन्यपूर्ण उपक्रम	-	डॉ.सुरेश लक्ष्मन शहापुरे	३५०

ENGLISH

1. Genesis of Maratha Kranti Morcha	-	Dr. Ankush P. Aware	३५९
2. Electoral Reforms: Contemporary Necessitate in Indian Democracy	-	Dr. Meenal K. Kshirsagar	३६७
3. "India's 75 Years of Independence:	-	Dr. Shivaji G. Dhokane	३७५
4. Challenges Before Indian Democracy	-	Anirudha B. Jadhav	३९१
5. Challenges to Indian Democracy	-	Pradip B. Jankar	४०६
6. Democracy and Globalization in India	-	Dr. Avinash V. Salve	४१०
7. Decline Of Democratic Values And Civil Liberty of India	-	Parveen Naser Qureshi	४१३
8. Indian Democracy and Constitutional Movement	-	Shabana Shaikh	४१९
9. Democratic Political Values in Indian Constitution	-	Dr Vasave A. Ramsing	४२६
10. Indian Democracy and Constitutional Movements	-	Prof. Dr. Jyoti P. Bidlan	४३२
11. "India at 75 A Critical Evaluation of its Democratic and Developmental Journey"	-	Dr. Laxmi R. Kangune	४३८